

ks. Józef Stala*

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Przeżywanie adwentu i Bożego Narodzenia w polskich rodzinach w XXI wieku

„Pobożność wiernych należy wiązać przede wszystkim ze świętami Pańskimi, podczas których obchodzi się w ciągu roku misteria zbawienia. Dlatego okresy roku kościelnego (*proprium de tempore*) powinny mieć należne im pierwszeństwo przed uroczystościami świętych, aby należycie był obchodzony cały cykl misteriów zbawienia”¹. Rok liturgiczny winien znajdować swoje odzwierciedlenie nie tylko w Kościele powszechnym i Kościołach lokalnych, ale również w Kościele domowym. Każda rodzina chrześcijańska jako Kościół domowy winna zgodnie z poszczególnymi okresami roku liturgicznego przypominać i utrzymywać tajemnicę Jezusa Chrystusa i Jego zbawcze czynności.

* KS. JÓZEF STALA – kapłan diecezji tarnowskiej, profesor nauk teologicznych (katechetyka), profesor zwyczajny Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (UPJPII), prorektor do spraw potencjału naukowego i współpracy międzynarodowej UPJPII. W latach 2010–2014 prodziekan do spraw nauki, rozwoju i współpracy zagranicznej oraz kierownik katedry nauk pedagogiczno-katechetycznych na Wydziale Teologicznym Sekcja w Tarnowie (WTST). Wykładowca katechetyki i kierownik pedagogizacji na tymże wydziale. Członek Europejskiej Ekipy Katechetycznej (EEC), Europejskiego Stowarzyszenia Teologii Katolickiej (ESTK), Stowarzyszenia Katechetyków Polskich, Polskiego Stowarzyszenia Familiologicznego, Polskiego Towarzystwa Teologicznego i Tarnowskiego Towarzystwa Naukowego. Redaktor naczelny międzynarodowego periodyku naukowego „The Person and the Challenges”. Ekspert (nauki teologiczne i nauki o rodzinie) Polskiej Komisji Akredytacyjnej (PKA). Rzeczoznawca Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski do spraw oceny programów nauczania religii i podręczników katechetycznych. Uczestnik i organizator konferencji, sympozjów i kongresów katechetycznych oraz edukacyjnych w Polsce i za granicą. Autor i redaktor wielu publikacji z zakresu katechetyki, pedagogiki i edukacji, a szczególnie katechezy rodzinnej, nauk o rodzinie, edukacji religijnej i wychowania. Współredaktor i współautor podręczników do nauczania religii.

¹ Sobór Watykański II, konst. *Sacrosanctum concilium* [dalej: KL], 108.

² Por. S. Cichy, *Wychowanie liturgiczne w Konstytucji o Liturgii świętej i dokumentach posoborowych*, w: *Euentes docete. XXV lat Instytutu Liturgicznego Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, red. S. Koperek, Kraków 1993, s. 173–189; B. Nadolski, *Recepcja Konstytucji Sacrosanctum*

Wprawdzie aktualne warunki polityczne, społeczne, kulturowe utrudniają rodzinom chrześcijańskim odniesienie do roku liturgicznego, jednak nawet w najtrudniejszych uwarunkowaniach istnieje szansa odniesienia do życia Jezusa Chrystusa i Jego znaczących wydarzeń zbawczych. Warto przypomnieć, iż nawet w dramatycznych sytuacjach łagrów syberyjskich, obozów koncentracyjnych, obozów pracy Polacy potrafili odwoływać się do wydarzeń z życia Jezusa i poprzez ich świętowanie nadawać nowy wymiar nieraz bardzo dramatycznemu życiu. Warto zadać pytanie: jak obecnie jest przeżywany rok liturgiczny w polskich rodzinach, skoro wydaje się, iż aktualne uwarunkowania są znacznie korzystniejsze? W niniejszym artykule zostaną zaprezentowane wskazania liturgiczne dotyczące przeżywania okresu adwentu i Bożego Narodzenia w rodzinie chrześcijańskiej, następnie na podstawie badań prowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej zostanie ukazana sytuacja i sposoby przeżywania Bożego Narodzenia w rodzinach w Polsce oraz zostaną pokazane zmiany związane ze zwyczajami tego okresu. W ostatniej części zostaną zaprezentowane wnioski i propozycje pastoralno-katechetyczne wynikające z diagnozy sytuacji przeżywania przez polską rodzinę adwentu i Bożego Narodzenia.

1. Wskazania liturgiczne

Z biegiem roku Kościół odsłania i uobecnia tajemnice Jezusa Chrystusa, począwszy od wcielenia i narodzenia, do wniebowstąpienia i zesłania Ducha Świętego oraz oczekiwania powtórnego przyjścia Pana. Ważne, aby członkowie rodziny chrześcijańskiej mogli w trakcie roku liturgicznego spotkać się z Jezusem Chrystusem i stosownie do swoich warunków, zachowując lub odnawiając zwyczaje i praktyki związane z okresami liturgicznymi, utrzymać ich charakter³. „Święta Matka Kościół uważa za swój obowiązek uroczyste cele-

Concilium w Polsce, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 39 (1986) 1, s. 15–20; K. Matwiejuk, *Recepcja odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w diecezji siedleckiej. Studium liturgiczno-pastoralne*, Siedlce 1999.

³ „Rok liturgiczny należy następująco zreformować: tradycyjne zwyczaje i praktyki związane z okresami liturgicznymi zachować lub odnowić stosownie do współczesnych warunków; utrzymać pierwotny charakter tych okresów celem należytego podtrzymywania pobożności wiernych przez celebrowanie misterium chrześcijańskiego odkupienia, a zwłaszcza misterium paschalnego”. KL 107.

brować zbawcze dzieło swego Boskiego Oblubieńca przez uświęcone wspomnianie w określone dni całego roku. Każdego tygodnia Kościół obchodzi pamiątkę zmartwychwstania Pańskiego w dniu, który nazwał Pańskim, a raz do roku zmartwychwstanie razem z Jego błogosławioną męką czci w największą uroczystość Paschy. Z biegiem roku Kościół odsłania całe misterium Chrystusa, począwszy od wcielenia i narodzenia, aż do wniebowstąpienia, do dnia Pięćdziesiątnicy oraz do oczekiwania błogosławionej nadziei i przyjścia Pana⁴. W ten sposób obchodząc misteria odkupienia, Kościół otwiera bogactwo zbawczych czynów i zasług swojego Pana, tak że one uobecniają się niejako w każdym czasie, aby wierni zetknęli się z nimi i dostąpili łaski zbawienia⁵.

Rok liturgiczny rozpoczyna pierwsza niedziela adwentu. Advent ma podwójny charakter, jest radosnym przygotowaniem do Bożego Narodzenia, ale jest również oczekiwaniem na powtórne przyjście Jezusa Chrystusa. Zgodnie z obecną tradycją, zwłaszcza w zachodnich rejonach Polski, przygotowuje się w rodzinach i parafiach wieniec adwentowy z czterema świecami zapalonymi w kolejne niedziele adwentu podczas wspólnej modlitwy rodzinnej. Warto również tam, gdzie są takie możliwości, np. w szkołach, przygotować na okres adwentu wieniec adwentowy, aby przypominać, iż jesteśmy jeszcze w innym okresie liturgicznym niż Boże Narodzenie, co jest szczególnie ważne, ponieważ wystrój sklepów, ulic zawiera już dekoracje bożonarodzeniowe. Zamiast wieńca adwentowego można ustawić świecę zwaną roratką przypominającą Maryję, która przynosi Jezusa jako światłość świata. Świecę roratnią można udekorować zielenią i białą lub błękitną wstęgą. Dobrze, jeśli w rodzinach w kolejne niedziele adwentu podejmie się rozmowę na temat czterech głównych osób okresu adwentu: Abrahama – ojca naszej wiary, Izajasza – pro-

⁴ Por. H. J. Sobeczko, *Inicjatywy Komisji Liturgicznej Episkopatu Polski dotyczące wprowadzenia soborowej reformy liturgicznej w Polsce*, „Roczniki Teologiczne” 50 (2003) 8, s. 69–89; H. J. Sobeczko, *Prace Komisji Liturgicznej Episkopatu Polski nad realizacją Konstytucji liturgicznej w Polsce w latach 1963–1975*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 37 (1985), s. 290–312; H. J. Sobeczko, *Recepcja soborowej reformy i odnowy liturgicznej w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem diecezji opolskiej*, w: *Wprowadzanie soborowej odnowy liturgicznej*, red. E. Mateja, R. Pierskała, Opole 1999, s. 64–66; J. Stefański, *Dziesięć lat liturgicznej odnowy posoborowej*, „Ateneum Kapłańskie” 68 (1976) 87, s. 143–159; W. Świerzawski, *25 lat odnowy liturgicznej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 43 (1990) 1, s. 5–8; W. Świerzawski, *Synody diecezjalne i reforma liturgii po Soborze Watykańskim II*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 27 (1974), 3, s. 169–187.

⁵ KL 102; por. J. Stala, *Rodzina wspólnotą i miejscem wzrastania w wierze przez liturgię domowego Kościoła*, „Liturgia Sacra” 17 (2011) 2, s. 285–293; A. Skreczko, *Wychowanie domowe*, Białystok 2007.

roka zapowiadającego narodzenie Mesjasza, Jana Chrzciciela – proroka, który głosi spełnienie obietnicy mesjańskiej, oraz Najświętszej Maryi Panny – Matki Zbawiciela. Warto, aby rodzice wyjaśniali, kim byli i jakie mają znaczenie poszczególne osoby. Wprowadzając dzieci w okres adwentu, dobrze jest odwołać się do tego, co dla dzieci jest już znane i zrozumiałe, czyli wyjaśnić kwestię oczekiwania, urodzin, np. rodzice mogą powiedzieć: adwent to czas, w którym czekamy na urodziny Pana Jezusa i każdy z nas wymyśli jakiś prezent dla Niego, który będzie polegał na udzieleniu czegoś z siebie (dobre uczynki), a nie na zakupie. Dobrze, jeśli w domu rodzinnym w okresie adwentu śpiewane są pieśni adwentowe⁶.

W okresie Bożego Narodzenia są dwa główne święta: Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie, popularnie nazywane świętem Trzech Króli. Boże Narodzenie jest uroczystym obchodzeniem przyjścia na świat prawdziwego Boga i prawdziwego Człowieka, zatem podkreśla miłość i bliskość Boga, który dla zbawienia człowieka uniża się tak bardzo, iż staje się jednym z ludzi. Natomiast drugie święto, Objawienie Pańskie, obejmuje swoją treścią objawienie się Jezusa zarówno w Betlejem, jak i podczas chrztu w Jordanie. Z okresem Bożego Narodzenia wiąże się w Polsce wiele zwyczajów i praktyk, które warto przypominać i kultywować w rodzinie⁷. Do najbardziej znanych należy przygotowanie szopki czy żłóbka, ubieranie „Bożego drzewka” – choinki, wieczerza wigilijna i dzielenie się opłatkiem, śpiewanie kolęd czy udział we mszy świętej o północy – pasterce. W tradycji polskiej znaczącym momentem obchodów Bożego Narodzenia jest spotkanie przy wieczerzy wigilijnej, poprzedzone modlitwą, życzeniami i łamaniem się opłatkiem jako znakiem miłości i jedności duchowej. Wigilia, czyli czuwanie, przygotowuje nas do narodzin Mesjasza. W Polsce wigilia Bożego Narodzenia zachowała uroczysty charakter poprzez przygotowanie i spożycie wspólnej wieczerzy. Tradycyjnie rozpoczyna się od zapalenia świecy ze słowami: „Światło Chrystusa”

⁶ Por. B. Nadolski, *Wieniec adwentowy*, „Roczniki Teologiczne” 45 (1998) 8, s. 367–373; B. Nadolski, *Wieniec adwentowy*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 44 (1991) 4–6, s. 141–146; I. Biermann, *Dni adwentowe. Propozycje zabaw i ćwiczeń dla przedszkoli*, tł. A. Makowska, Kielce 2001; C. Pertler, E. Reuys, *Dzieci świętują Adwent i Boże Narodzenie*, przekł. A. Skwara, Kielce 2003.

⁷ Por. J. Stala, *Der gesellschaftlich-kulturelle Kontext der aktuellen Gefährdungen für die religiöse Erziehung und Bildung in der Familie*, „The Person and the Challenges” 3 (2013) 1, s. 251–266; J. Stala, *Implikationen für Pädagogik und Katechese im Hinblick auf die Unterstützung christlicher Eltern bei der Erfüllung ihrer Aufgaben im Kontext der aktuellen Bedrohungen und Herausforderungen der Familie*, „Theologica” 48 (2013) 1, s. 129–142.

i odczytania fragmentu Ewangelii o narodzeniu Jezusa. Ważna jest również wspólna modlitwa nie tylko za wszystkich spotykających się przy stole wigilijnym, ale również za wszystkich, z którymi członkowie rodziny pozostają w kontakcie, i to zarówno za żyjących, jak i zmarłych. Dopiero po wspólnej modlitwie następuje łamanie się opłatkiem i składanie sobie życzeń. Podczas samej wieczerzy, mimo formalnej rezygnacji z jej postnego charakteru, zachowuje się nadal wstrzemięźliwość od pokarmów mięsnych. Pokarmy spożywane podczas wieczerzy wigilijnej różnią się w poszczególnych rejonach Polski, jednak są to zazwyczaj proste płody rolne (kapusta, kasza, groch, ziemniaki, mak) oraz ryby⁸.

Uroczystość Narodzenia Pańskiego obchodzona 25 grudnia jest wspomnieniem narodzin Jezusa Chrystusa, ale sama data ma charakter umowny, gdyż tego dnia w cesarstwie rzymskim świętowano narodziny niezwyciężonego słońca. Kościół ukazał Jezusa Chrystusa jako prawdziwe Słońce sprawiedliwości⁹, Światłość świata¹⁰ oraz światło na oświecenie pogan¹¹. Dlatego dla chrześcijan Jezus Chrystus jest tym, który rozświetla mroki ciemności i przynosi nadzieję na odkupienie. W liturgii Narodzenia Pańskiego sprawuje się trzy msze święte. Pierwsza – pasterka – nawiązuje do liturgii sprawowanej przez papieża od V wieku w Bazylice Matki Bożej Większej w Rzymie. Drugą mszę ojciec święty odprawiał o świcie w kościele św. Anastazji, natomiast trzecią celebrował rano, około godziny 9. Trzy formularze znalazły się w sakramentarzach papieskich i przetrwały w liturgii do dzisiaj. Od IX wieku upatrywano w tych trzech mszach symbol potrójnego narodzenia Jezusa Chrystusa – najpierw z Boga Ojca przed czasem, później z Maryi Dziewicy w Betlejem, a w końcu w sercach ludzi przez wiarę. Te opisane trzy msze święte były szczególnym hołdem oddawanym Trójcy Świętej, ale również dopatrywano się w nich hołdu złożonego Jezusowi przez trzy grupy osób, które

⁸ Por. B. Nadolski, *Rok liturgiczny*, w: *Leksykon liturgii*, red. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 1306–1310; J. Stala, E. Osewska, *Doświadczenia dziecka związane z przyrodą wyrażone w modlitwie*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” (2011) 3 (58), s. 265–278; J. Stala, E. Osewska, *Doświadczenia dziecka związane ze światem zewnętrznym wyrażone w modlitwie*, „Studia nad Rodziną” 12 (2008) 1–2, s. 275–288; A. Bartł, B. Cratzius, *Już pachnie Bożym Narodzeniem. Zbiór pomysłów dla całej rodziny, na czas Adwentu i Bożego Narodzenia*, tł. E. Panek, Kielce 2003; Ch. Heinen, *Chodź, poszukamy gwiazdy betlejemskiej. 24 opowiadania na Adwent z pomysłami na przesyłki, zabawy i dekoracje do samodzielnego wykonania*, przekł. M. Jałowicz, Kielce 2002.

⁹ Por. Mt 3, 20.

¹⁰ Por. J 8, 12.

¹¹ Por. Łk 2, 32.

dotarły do stajenki: aniołów, pasterzy i królów (mędrców). Stąd poszczególne msze określano jako anielską, pasterską i królewską¹².

Od 615 roku przyjęto oktawę Bożego Narodzenia od 25 grudnia do 1 stycznia. 26 grudnia to święto św. Szczepana, diakona i pierwszego męczennika Kościoła, którego kult był już znany od IV wieku. Wspomnienie męczennika Szczepana w dzień po Narodzeniu Pańskim wskazuje, iż miłości Boga wydającego siebie człowiekowi odpowiada miłość człowieka oddającego siebie w śmierci męczeńskiej. Natomiast 27 grudnia to wspomnienie św. Jana Ewangelisty, najmłodszego apostoła, który – chociaż nie zginął śmiercią męczeńską – swoim życiem i cierpieniami zaświadczył o przynależności do Jezusa. Tego dnia w kościołach jest błogosławione wino. 28 grudnia obchodzimy wspomnienie świętych młodzianków, czyli dzieci płci męskiej, które zginęły z rozkazu króla Heroda. Chłopcy są czczeni jako „pierwiosniki” męczeństwa, bowiem chociaż nie oddali życia za Jezusa, to jednak zginęli z Jego powodu. W oktawie Narodzenia Pańskiego wypada niedziela Świętej Rodziny z Nazaretu. Niewątpliwie kult Świętej Rodziny sięga XIV wieku, jednak samo święto zostało ustanowione przez papieża Benedykta XV dopiero w 1921 roku. Święta Rodzina jest wzorem i wezwaniem do naśladowania dla wszystkich rodzin. Dlatego dobrze, iż odniesienie do niej ma miejsce w czasie, kiedy rodziny spotykają się w atmosferze radości, miłości i jedności. W oktawie Narodzenia Pańskiego, 1 stycznia, obchodzi się także uroczystość Świętej Bożej Rodzicielki (Theotokos) jako wspomnienie roli i znaczenia Maryi w rzeczywistości zbawczej. Sam tytuł „Boża Rodzicielka” został przyznany Maryi na Soborze Efeskim w 321 roku¹³.

6 stycznia Kościół wspomina objawienie się Jezusa Chrystusa całemu światu i chociaż w ewangeliach nie ma wzmianki o królach, lecz raczej o mędrcach, to w tradycji ludowej uroczystość Objawienia nazywana jest świętem Trzech Króli. W tym dniu na pamiątkę darów złożonych przez mędrców Kościół święci złoto i kadzidło (od XV wieku) oraz kredeę (od XVIII wieku). Z Epifanią związany jest też zwyczaj oznaczania drzwi zewnętrznych poświęconą kre-

¹² Por. P. Clerk, *Zrozumieć liturgię*, tł. S. Czerwik, Kielce 1997; B. Nadolski, *Odnowa liturgii a rodzina*, „Ateneum Kapłańskie” 78 (1972) 3, s. 477–478; B. Hopf, S. Raab, *Kochany Boże, jesteśmy tutaj. Nabożeństwa dla dzieci z zastosowaniem metod aktywizujących*, tł. M. Jałowicz, Kielce 2003, s. 12–39; R. Zanoni, *Małe pomysły na Boże Narodzenie*, tł. B. Zasępa, Kielce 2005.

¹³ Por. B. Hopf, S. Raab, *Kochany Boże, Ty przynosisz światło. Nabożeństwa dla dzieci na czas Adwentu i Bożego Narodzenia*, tł. R. Malcher, Kielce 2003.

dą i umieszczania napisu: K (lub: C) + M + B + bieżący rok. Ten napis bywa różnie interpretowany. Od popularnej interpretacji: Kacper + Melchior + Baltazar poprzez Christus + Mansionem + Benedicat (niech Chrystus mieszkanie błogosławi) albo Christus + Multorum + Benefactor (Chrystus dobroczyńcą wielu). Zwyczaj oznaczania drzwi święconą kredą nawiązuje do wydarzeń opisanych w Księdze Wyjścia¹⁴, gdy Izraelici oznaczali drzwi swoich domostw krwią baranka paschalnego. Chrześcijanie wyznają w ten sposób publicznie swoją wiarę w Jezusa Chrystusa i proszą Go o błogosławieństwo na najbliższy rok. Niedziela Chrztu Pańskiego Kościół kończy obchody Narodzenia Pańskiego i rozpoczyna czas zwykły w ciągu roku. Święto Chrztu Pańskiego zostało wprowadzone w Kościele zachodnim dość późno, bo dopiero przez papieża Piusa XII w 1955 roku. Mimo iż po niedzieli Chrztu Pańskiego rozpoczyna się liturgicznie czas zwykły, to w tradycji polskiej elementy związane z Narodzeniem Pańskim (szopki, śpiew kolęd, Boże drzewko) pozostają aż do święta Ofiarowania Pańskiego (2 lutego), kiedy po raz ostatni Jezus jest przedstawiany jako Niemowlę. W tradycji ludowej święto Ofiarowania Pańskiego jest nazywane świętem Matki Bożej Gromnicznej, ze względu na święcenie w tym dniu świec, które nazywane są gromnicami¹⁵.

Okres Bożego Narodzenia umacnia w wierzących postawę uwielbienia i dziękczynienia. Teksty liturgiczne zachęcają do wychwalania Boga razem z aniołami, pasterzami, mędrkami, Symeonem i Janem Chrzcicielem. Budują również postawę dziękczynienia za wcielenie i narodzenie Boga. Przeżywanie radości z narodzenia Jezusa zachęca członków rodziny do dzielenia się swoją radością zarówno we wnętrzu rodziny, jak i z innymi ludźmi. Stąd w tradycji polskiej zwyczaj składania życzeń, przygotowywania kart bożonarodzeniowych oraz prezentów. Ważne jednak, by nie zapomnieć, że pierw-

¹⁴ Por. Wj 11, 1 – 13, 16.

¹⁵ Por. A. Hajduk, *Wychowanie liturgiczne w katechezie*, w: *Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym*, red. E. Osewska, J. Stala, Tarnów 2005, s. 229–248; A. Hajduk, *Wychowanie liturgiczne w szkole podstawowej*, w: *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym. Część II: Wychowanie religijne i katecheza*, red. J. Stala, Tarnów 2006, s. 59–81; A. Hajduk, *Zadania wychowawcze w katechezie liturgicznej*, w: *Pedagogika wiary*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Kraków 2007, s. 281–293; R. Ferrarotti, G. Ferrarotti, *Księga Bożego Narodzenia. Wycinanki, wierszyki, inscenizacje, piosenki*, przekł. K. Czuba, Kielce 2001; M. Fischer, *Karty świąteczne na Boże Narodzenie*, tł. A. Kałińska, Kielce 2004; M. i N. Helbig, *Bożonarodzeniowe ozdoby z filcu*, tł. A. Szymaszek, Kielce 2004; L. Perina, *Bożonarodzeniowe dekoracje*, przekł. Z. Pająk, Kielce 2005; U. Ritter, *Bożonarodzeniowe ozdoby z papieru*, tł. R. Galos, Kielce 2003; D. Skwark, *Jasełka – teatryki dla dzieci. Krótkie scenariusze inscenizacji związanych ze świętami Bożego Narodzenia*, Kielce 2004.

szym darem otrzymanym w Boże Narodzenie jest sam Jezus. W rodzinach chrześcijańskich warto zatroszczyć się o różnorodne formy wyrazu wdzięczności i dziękczynienia wyrastające nie tyle z zasad dobrego wychowania, ile z wewnętrznej potrzeby. Radość z Bożego Narodzenia nie powinna wynikać wyłącznie z prezentów materialnych i obecności najbliższych osób. Dlatego warto zachęcać członków rodziny do przygotowania darów niematerialnych (uśmiechu, pomocy, drobnych gestów życzliwości). Cenne mogą okazać się odwiedziny osób starszych, osamotnionych, chorych. Ważne, aby w ten sposób przeciwstawić się konsumpcyjnej manierze wiązania świąt Bożego Narodzenia głównie z cennymi, zakupionymi prezentami i formować w najmłodszym pokoleniu postawę wdzięczności, dziękczynienia, a zarazem postawę służby wyrażoną w dostrzeganiu potrzeb innych ludzi i niesieniu im pomocy¹⁶.

2. Diagnoza

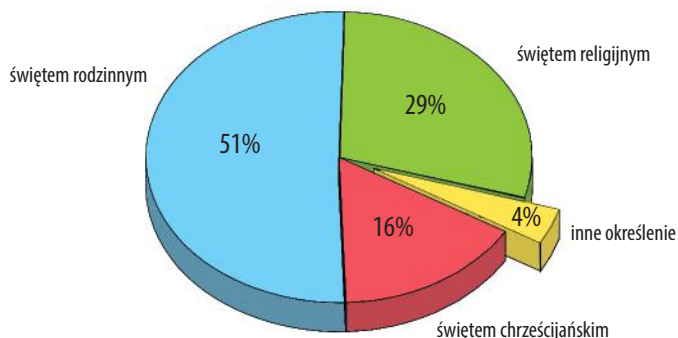
Warto zastanowić się, jak Polacy przeżywają okres Bożego Narodzenia. Na podstawie badań przeprowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) w dniach 1–8 grudnia 2011 roku na liczącej 950 osób reprezentatywnej próbie losowej dorosłych mieszkańców Polski zostaną ukazane wartość i znaczenie Bożego Narodzenia, najważniejsze elementy związane z przeżywaniem świąt Bożego Narodzenia oraz zwyczaj obdarowywania prezentami w tym czasie¹⁷. Według danych uzyskanych przez CBOS większość osób uczestniczących w badaniach (51 proc.) wskazała, że Boże Narodzenie jest przede wszystkim świętem rodzinnym, natomiast tylko 29 proc. ankietowanych podkreśliło religijne znaczenie świąt Bożego Narodzenia. Natomiast 16 proc. badanych wskazało, iż jest to święto chrześcijańskie (święto ludzi

¹⁶ Por. J. Poręba, *Liturgia „domowego kościoła”*, „Ateneum Kapłańskie” 88 (1996) 127, z. 2, s. 206–238; J. Wysocki, *Rytuał rodzinny*, Olsztyn 1991; E. Osewska, J. Stala, *Założenia i uwarunkowania wychowania religijnego podejmowanego w środowisku rodzinnym*, w: *Wychowanie do wartości w świecie cyberkultury*, red. B. Bilicka, Toruń 2012, s. 183–214; R. Zanoni, *Małe pomysły na Boże Narodzenie*, Kielce 2005; E. Osewska, J. Stala, *W kierunku katechezy rodzinnej*, Kielce 2003, s. 236–237; W. Głowa, *Znaki i symbole w liturgii*, Przemyśl 1995; W. Hoffsummer, *Przepowiadać znakami*, Kielce 2000; E. Kapellari, *Święte znaki*, Kraków 2001.

¹⁷ Zob. CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

związanych z tradycją chrześcijańską), co jest przedstawione na poniższym wykresie¹⁸. Zatem 45 proc. badanych wskazało na religijny wymiar świąt Bożego Narodzenia, a 51 proc. bardziej na rodzinny wymiar.

Rysunek 1. Czym są dla pana(i) święta Bożego Narodzenia? Czy przede wszystkim są one:

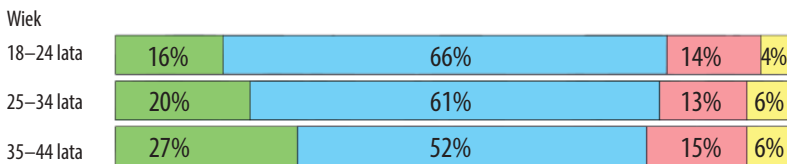
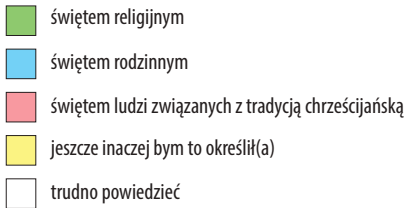
Źródło: CBOS¹⁹

Sposób przeżywania świąt w dużym stopniu jest związany z wiekiem. Młodzi Polacy (18–34 lata) w zdecydowanej większości podają, iż Boże Narodzenie jest dla nich głównie świętem rodzinnym i szansą na spotkanie w gronie rodziny. Natomiast badane osoby powyżej 35 roku życia bardziej podkreślają religijny charakter świąt Bożego Narodzenia, co przedstawia poniższy wykres. Z kolei najstarsi ankietowani (powyżej 65 roku życia) podają, iż wymiar religijny jest dla nich nawet ważniejszy niż wymiar rodzinny. Oznacza to, że w przyszłości prawdopodobnie będzie wzrastać grupa Polaków, którym święta Bożego Narodzenia będą raczej kojarzyły się z uroczystością rodzinną, a będą mniej zaangażowani w ich wymiar religijny.

¹⁸ Deklaracje dotyczące osobistego sposobu przeżywania świąt nie uległy zmianie w ciągu ostatnich czterech lat. Jednak może się to zmienić w tym roku, bowiem w tekście w gazecie „Metro” z 4 grudnia 2013 roku znajduje się informacja, iż w tym roku wystarczy 5 dni urlopu, aby uzyskać 12 wolnych dni, co powoduje, iż bardzo wiele osób decyduje się na zagraniczne wycieczki w okresie świątecznym i noworocznym. Dotychczas klienci wyjeżdżali zazwyczaj w drugi dzień świąt, a teraz większość wyjeżdżających Polaków spędzi za granicą również Wigilię i dzień Bożego Narodzenia. Poszczególne biura odnotowują ponad 40-procentowy wzrost liczby klientów w stosunku do poprzedniego roku. Dodatkowo znaczna część osób wybiera Tunezję, Maroko i Egipt, co oznacza, że mają niewielką możliwość uczestnictwa w liturgii.

¹⁹ Por. CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

Rysunek 2. Czym są dla pana(i) święta Bożego Narodzenia? Czy przede wszystkim są one:

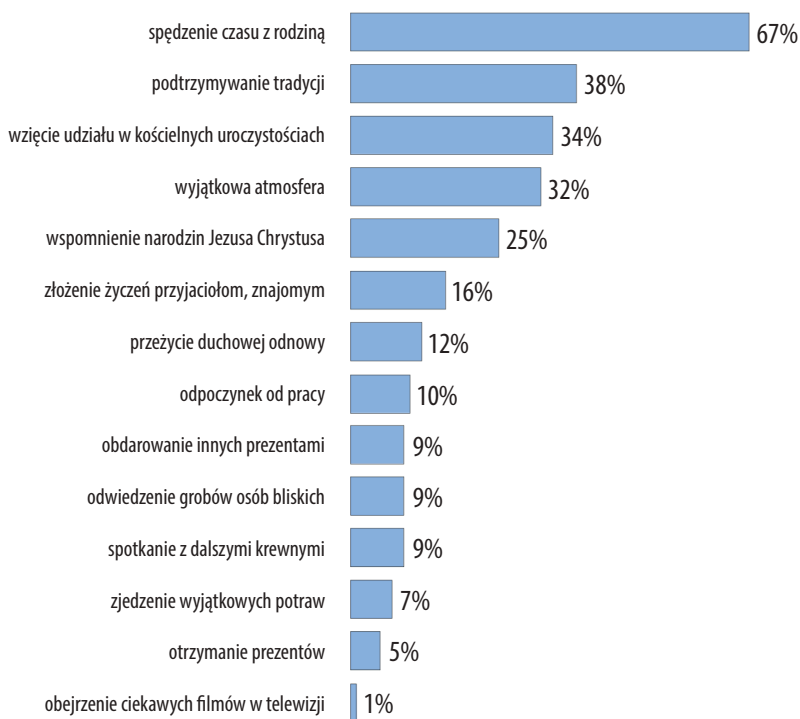
Źródło: CBOS²⁰

Na sposób przeżywania świąt Bożego Narodzenia wpływa również wykształcenie, miejsce zamieszkania i deklarowany udział w praktykach religijnych. Bardziej religijnym podejściem do świąt Bożego Narodzenia charakteryzują się mieszkańcy wsi oraz ankietowani deklarujący regularne uczestnictwo w praktykach religijnych. Warto pamiętać, iż istnieje grupa Polaków, którzy ograniczają swój udział w praktykach religijnych do najważniejszych uroczystości chrześcijańskich – Bożego Narodzenia i Wielkanocy. W związku z tym nawet mało zaangażowane w praktyki religijne osoby decydują się w okresie Bożego Narodzenia na uczestnictwo we mszy świętej.

Rodzinny charakter Bożego Narodzenia jest potwierdzany przez deklaracje ankietowanych Polaków dotyczące najważniejszego elementu świąt Bożego Narodzenia, co przedstawia poniższy wykres.

²⁰ CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

Rysunek 3. Co jest dla pana(i) najważniejsze w czasie świąt Bożego Narodzenia?

Procenty nie sumują się do 100, ponieważ badani mogli wskazać dowolną liczbę odpowiedzi.

Źródło: CBOS²¹

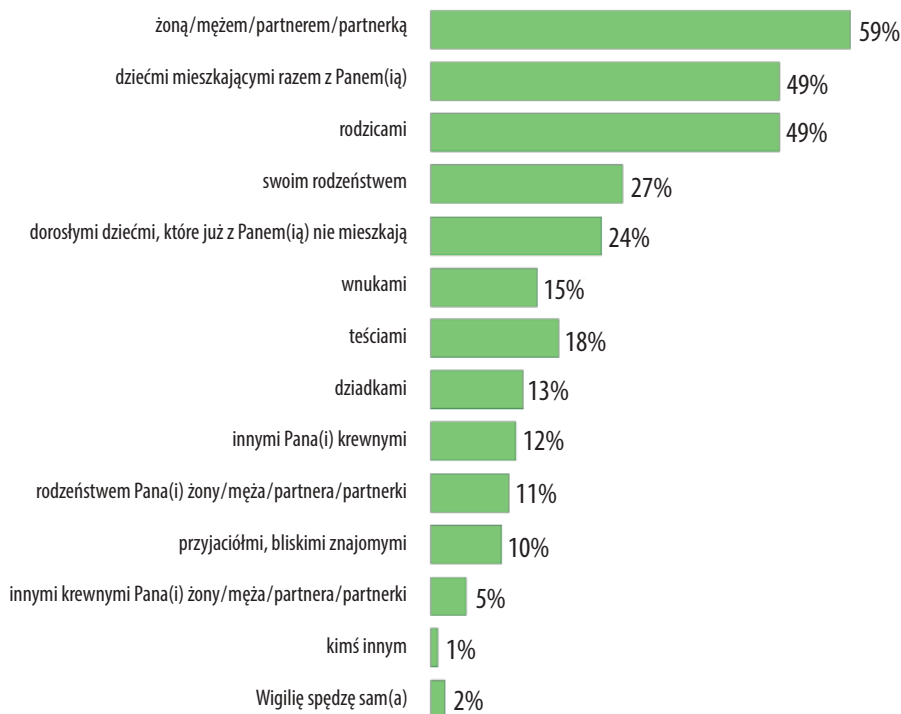
Na podstawie uzyskanych odpowiedzi widać, iż dla zdecydowanej większości Polaków najważniejsze w czasie świąt Bożego Narodzenia są elementy związane z przebywaniem w gronie rodzinnym oraz zachowaniem tradycji: spędzanie czasu z najbliższymi, wyjątkowa atmosfera tych dni i kultywowanie zwyczajów. Wyrażanych opinii w tym zakresie nie różnicują zmienne społeczno-demograficzne. Jedynym wyjątkiem jest zachowanie tradycji, co ma mniejsze znaczenie dla młodszych niż starszych.

²¹ CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

Duża część badanych Polaków wskazała, iż podczas świąt Bożego Narodzenia najważniejsze są dla nich elementy religijne: udział we mszy świętej, w nabożeństwach, upamiętnienie narodzin Jezusa Chrystusa, przeżycie duchowej odnowy. Elementy religijne jako najważniejsze w przeżywaniu świąt częściej wskazują osoby starsze, mieszkańcy wsi i regularnie praktykujący.

Można zauważyć, iż chrześcijański i świecki sposób przeżywania świąt nie wykluczają się wzajemnie, ale następuje ich wzajemne przenikanie, co stanowi o specyficznym charakterze Bożego Narodzenia w Polsce. Chociaż ze swej istoty jest ono świętem chrześcijańskim, jest uroczyscie przeżywane zarówno przez osoby wierzące, jak i niewierzące.

Rysunek 4. W jakim gronie zamierza pan(i) spędzić tegoroczną Wigilię? Czy spędzi ją Pan(i) wspólnie z :

Procenty nie sumują się do 100, ponieważ badani mogli wskazać dowolną liczbę odpowiedzi.

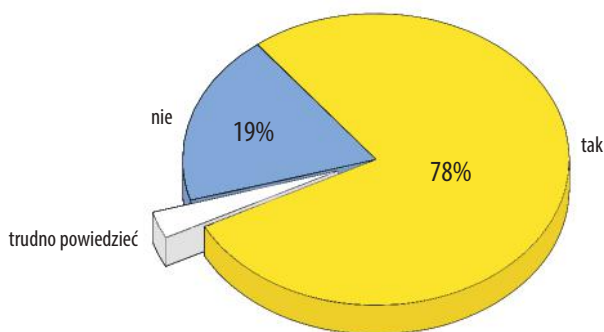
Źródło: CBOS²²

²² CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

Polacy traktują Boże Narodzenie jako święto rodzinnych spotkań, zatem chcą zarówno Wigilię, jak i święta Bożego Narodzenia spędzać z najbliższą rodziną, co obrazuje Rysunek 4. Polacy zdecydowanie podkreślają, iż czas Wigilii powinien być przeżywany we wspólnocie. Tylko bardzo nieliczni (2 proc. ogółu) deklarują, iż będą sami w czasie wieczoru wigilijnego. Badania CBOS wskazują, iż Polacy uznają wartość wigilii i chcą w tym dniu przebywać w gronie rodzinnym, z najbliższymi osobami.

Jednym z elementów związanych z przeżywaniem świąt Bożego Narodzenia w Polsce jest zwyczaj obdarowywania się prezentami w noc wigilijną. W niektórych rejonach Polski zgodnie z tradycją prezenty „przynosi” św. Mikołaj, w innych są otrzymywane od nowo narodzonego Jezusa. Jak wskazują wcześniejsze badania CBOS, dawanie prezentów należy do najbardziej rozpowszechnionych w Polsce tradycji wigilijnych, podobnie jak łamanie się opłatkiem, ubieranie Bożego drzewka – choinki, spożywanie tradycyjnych potraw i przygotowanie nakrycia dla niespodziewanego gościa. Ankietowani w zdecydowanej większości planują obdarować kogoś prezentem w czasie Bożego Narodzenia, co obrazuje poniższy wykres.

Rysunek 5. Czy w tym roku na Boże Narodzenie zamierza pan(i) obdarować kogoś jakimś prezentem?

Źródło: CBOS²³

Planowanie przygotowania prezentów świątecznych związane jest przede wszystkim z subiektywnie odczuwanym poziomem zamożności rodziny:

²³ CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

odsetek osób deklarujących intencję obdarowania kogoś prezentem jest tym wyższy, im lepsza ocena własnych warunków materialnych. 90 proc. osób uznających swoje warunki materialne za dobre chce obdarować najbliższych prezentami. Badania wskazują, iż w tej kwestii znaczenie ma również wykształcenie i wiek badanych – zamiar przygotowania prezentów świątecznych częściej w porównaniu z innymi deklarują osoby lepiej wykształcone i młodsze.

Deklaracje dotyczące przygotowania upominków w znacznym stopniu zależą od tego, czy w rodzinie są dzieci do 14 roku życia. Wydaje się, iż w większości rodzin przetrwał zwyczaj (być może wymuszony sytuacją materialną) obdarowywania prezentami świątecznymi głównie lub wyłącznie dzieci, co obrazuje poniższa tabela.

Tabela 1. Czy w tym roku na Boże Narodzenie zamierza pan(i) obdarować kogoś jakimś prezentem?

Czy w tym roku na Boże Narodzenie zamierza pan(i) obdarować kogoś jakimś prezentem?	Czy w gospodarstwie domowym są dzieci poniżej 14 roku życia?	
	nie	tak
	w procentach	
tak	75	90
nie	21	9
trudno powiedzieć	4	1

Źródło: CBOS²⁴

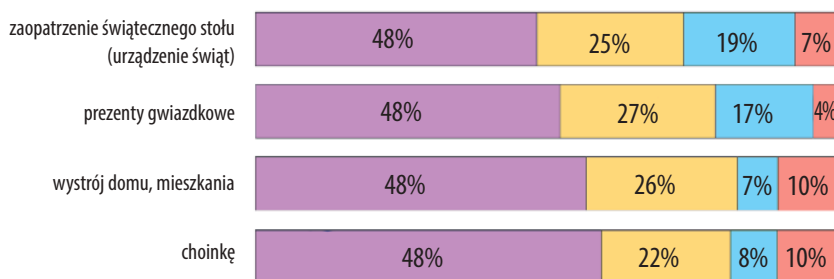
O powszechności zwyczaju przygotowywania świątecznych podarunków świadczy również fakt, iż większość badanych, którzy planują obdarować kogoś prezentem świątecznym, myśli o większej grupie osób: 54 proc. badanych obdaruje od czterech do ośmiu osób, a kolejne 8 proc. – dziewięć lub więcej. Tylko co trzeci respondent (31 proc.) obdarowuje upominkami dwie lub trzy osoby.

Zazwyczaj upominki otrzymuje najbliższa rodzina (98 proc.), tylko 15 proc. ankietowanych przygotowuje prezenty dla przyjaciół, a 7 proc. dla kolegów i koleżanek z pracy.

²⁴ CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

Przygotowanie uroczystych obchodów Bożego Narodzenia wiąże się z wydatkami (choinka, tradycyjne potrawy, prezenty). Z przeprowadzonych badań wynika, iż Polacy nie chcą oszczędzać podczas świąt, lecz starają się gromadzić środki finansowe na świąteczny wystrój domu, uroczyste potrawy i prezenty.

Rysunek 6. Jakiego rzędu wydatki przewiduje pan(i) w związku ze świętami Bożego Narodzenia? Czy przeznaczy je pan(i) na:

Źródło: CBOS²⁵

Ponad połowa Polaków wyda na obchody świąt Bożego Narodzenia mniej więcej taką samą kwotę jak przed rokiem. Relatywnie duża grupa badanych (przede wszystkim osoby zamożniejsze) deklaruje, iż wydatki świąteczne będą w tym roku większe niż w poprzednim, zaś ograniczenie kosztów przewiduje mniej więcej co czwarty ankietowany. Przewidywane kwoty na świąteczne wydatki są ściśle związane z zamożnością rodziny. Utrzymanie bądź zwiększenie ich poziomu dotyczy przede wszystkim osób deklarujących wyższe dochody na osobę w rodzinie oraz pozytywnie oceniających własne warunki materialne.

Deklaracje Polaków dotyczące świątecznych wydatków z 2011 roku są zestawione z wydatkami z grudnia 2001 roku, co przedstawia poniższa tabela.

²⁵ CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

Tabela 2. Jakiego rzędu wydatki przewiduje pan(i) w związku ze świętami Bożego Narodzenia? Na co je pan(i) przeznaczy?

Jakiego rzędu wydatki przewiduje pan(i) w związku ze świętami Bożego Narodzenia? Czy przeznaczy je pan(i) na:	Tyle samo pieniędzy, co w ubiegłym roku		Mniej pieniędzy niż w ubiegłym roku		Więcej pieniędzy niż w ubiegłym roku		Trudno powiedzieć	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
	w procentach							
prezenty gwiazdkowe	35	53	43	27	11	17	12	4
zaopatrzenie świątecznego stołu (urządzenie świąt)	41	48	36	25	11	19	12	7

Źródło: CBOS²⁶

Dane zawarte w powyższej tabeli wskazują, iż w 2011 roku Polacy planowali mniejsze oszczędności niż w 2001 roku. Można zatem dokonać interpretacji, iż Polacy są obecnie bardziej pozytywnie nastawieni do rzeczywistości niż dziesięć lat temu, kiedy oszczędności związane ze świętami Bożego Narodzenia planowało znacznie więcej respondentów. Wydaje się, iż w opinii respondentów święta Bożego Narodzenia są tak ważnym zdarzeniem, iż należy zachować zwyczaje z nimi związane, w tym uroczyste zastawiony stół, ozdobioną choinkę, świąteczne prezenty.

3. Wnioski i propozycje pastoralno-katechetyczne

Badania przeprowadzone przez CBOS w 2011 roku potwierdzają, iż Polacy w znacznej większości traktują Boże Narodzenie jako szczególnie czas o wyjątkowym znaczeniu rodzinnym lub religijnym. Większość badanych deklaruowała przeżywanie Wigilii z najbliższą rodziną i znaczna część respondentów wskazywała na świąteczne uczestnictwo we mszy świętej. Jednocześnie ujawniła się tendencja, iż im młodszy są ankietowani, tym większe znaczenie ma dla nich rodzinny charakter świąt. Dlatego można wyprowadzić kilka wniosków i propozycji pastoralno-katechetycznych:

²⁶ CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).

1. Warto przypomnieć znaczenie i wartość okresu Bożego Narodzenia – zarówno religijną, rodzinną, kulturową, jak i narodową.

2. W rodzinach chrześcijańskich podczas przeżywania świąt Bożego Narodzenia trzeba wskazywać nie tylko na wcielenie, ale również na zbawienie. Jezus przyszedł do ludzi w konkretnym celu – aby ich zbawić! Dlatego nie wystarczą opowiadania o narodzeniu Jezusa w Betlejem, ale trzeba w rodzinie wskazywać na Niego jako Boga i Zbawiciela.

3. Cenne jest zachowanie zwyczajów związanych ze świętami Bożego Narodzenia, jednak trzeba dołożyć starań, aby młodsze pokolenie nadal je zachowywało.

4. Warto, aby wszyscy członkowie rodziny razem z dziećmi mieli możliwość przygotowania elementów związanych z Bożym Narodzeniem, np. własnoręcznie zrobionej szopki, ozdób na Boże drzewko, przystrojenia stołu wigilijnego.

5. Bardzo ważne jest przywrócenie religijnego charakteru wieczery wigilijnej, rozpoczynanej modlitwą i odczytaniem fragmentu Ewangelii o narodzeniu Jezusa oraz łamaniem się opłatkiem, a kończącej śpiewaniem kolęd.

6. W rodzinne obchody Bożego Narodzenia warto również włączyć elementy, które podkreślą chrześcijański charakter tych świąt, np. przygotowanie kartek z życzeniami i opłatkiem, które zostaną zanesione do sąsiadów, włączenie się w zbiórkę żywności i prezentów dla ludzi ubogich, zaproszenie na wigilię kogoś, kto pozostaje w ten dzień samotny.

7. Można także przygotować zdjęcia, rysunki lub kartki z wypisanymi imionami członków rodziny i umieścić je w pobliżu żłóbka lub figury Dzieciątka Jezus jako znak przynależności do Jezusa i pragnienia realizacji Jego przykazań.

8. Na stole wigilijnym można postawić kartki z imionami zmarłych członków rodziny, aby pozostać z nimi w szczególnej jedności w tym dniu.

9. W wieczór wigilijny warto również zgromadzić w jednym miejscu otrzymane kartki i odczytać wszystkie życzenia.

10. Warto także wyjaśniać dzieciom teksty kolęd, śpiewać je razem z nimi i nauczyć je składania życzeń, które będą miały charakter chrześcijański.

11. Okres Bożego Narodzenia budzi w chrześcijanach postawę uwielbienia i dziękczynienia, dlatego warto zachęcać dzieci do modlitwy uwielbienia i dziękczynienia za otrzymany dar – Jezusa. Trzeba pozwolić dzieciom na różnorodne formy ekspresji tego dziękczynienia, radości i uwielbienia, np. poprzez przedstawienie bożonarodzeniowe, muzykę, śpiew, odwiedzenie kościoła i przyjrzenie się postaciom w szopce, rozmowy na tematy związane z Bożym Narodzeniem.

12. Ważne, aby zarówno dzieci, jak i dorośli odkryli, iż Boże Narodzenie jest szczególnym świętem: różni się od zwyczajnych dni, ma swoją specyfikę. Ważne też, by nie tylko wywoływało u dorosłych nostalgię za dzieciństwem, ale dawało szansę na wejście w tajemnicę wcielenia prowadzącą do tajemnicy zbawienia.

13. Okres adwentu i Bożego Narodzenia winien skłaniać wierzących do refleksji nad swoim życiem, stąd potrzeba wzmocnienia znaczenia rekolekcji adwentowych jako przygotowania do Bożego Narodzenia.

14. Centralnym punktem przeżywania Bożego Narodzenia winien być wspólny udział rodziny we mszy świętej, lecz nie tylko w Wigilię czy dzień Bożego Narodzenia – winien on stać się systematycznym zwyczajem w każdej niedzielę i święto.

Proponowana literatura

- Bartł A., Cratzius B., *Już pachnie Bożym Narodzeniem. Zbiór pomysłów dla całej rodziny, na czas Adwentu i Bożego Narodzenia*, tł. E. Panek, Kielce 2003.
- Biermann I., *Dni adwentowe. Propozycje zabaw i ćwiczeń dla przedszkoli*, tł. A. Makowska, Kielce 2001.
- CBOS, *Święta Bożego Narodzenia*, Warszawa, grudzień 2011, BS/163/2011, http://cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2011/K_163_11.PDF (25.01.2014).
- Cichy S., *Wychowanie liturgiczne w Konstytucji o Liturgii świętej i dokumentach posoborowych, w: Euentes docete. XXV lat Instytutu Liturgicznego Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, red. S. Koperek, Kraków 1993, s. 173–189.
- Clerk P., *Zrozumieć liturgię*, tł. S. Czerwik, Kielce 1997.
- Ferrarotti R., Ferrarotti G., *Księga Bożego Narodzenia. Wycinanki, wierszyki, inscenizacje, piosenki*, przekł. K. Czuba, Kielce 2001.
- Fischer M., *Karty świąteczne na Boże Narodzenie*, tł. A. Kalińska, Kielce 2004.
- Głowa W., *Znaki i symbole w liturgii*, Przemysł 1995.
- Hajduk A., *Wychowanie liturgiczne w katechezie*, w: *Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym*, red. E. Osewska, J. Stala, Tarnów 2005, s. 229–248.
- Hajduk A., *Wychowanie liturgiczne w szkole podstawowej*, w: *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym, cz. 2: Wychowanie religijne i katecheza*, red. J. Stala, Tarnów 2006, s. 59–81.
- Hajduk A., *Zadania wychowawcze w katechezie liturgicznej*, w: *Pedagogika wiary*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Kraków 2007, s. 281–293.

- Heinen Ch., *Chodź, poszukamy gwiazdy betlejemskiej. 24 opowiadania na Adwent z pomysłami na przepisy, zabawy i dekoracje do samodzielnego wykonania*, przekł. M. Jałowiec, Kielce 2002.
- Hoffsümmer W., *Przepowiadać znakami*, przekł. R. Froń, Kielce 2000.
- Kapellari E., *Święte znaki*, przekł. J. Jurczyński, Kraków 2001.
- Leksykon liturgii*, red. B. Nadolski, Poznań 2006.
- Nadolski B., *Recepcja Konstytucji Sacrosanctum Concilium w Polsce*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 39 (1986) 1, s. 15–20.
- Nadolski B., *Wieniec adwentowy*, „Roczniki Teologiczne” 45 (1998) 8, s. 367–373.
- Osewska E., Stala J., *W kierunku katechezy rodzinnej*, Kielce 2003.
- Osewska E., Stala J., *Założenia i uwarunkowania wychowania religijnego podejmowanego w środowisku rodzinnym*, w: *Wychowanie do wartości w świecie cyberkultury*, red. B. Bilicka, Toruń 2012, s. 183–214.
- Perina L., *Bożonarodzeniowe dekoracje*, przekł. Z. Pająk, Kielce 2005.
- Pertler C., Reuys E., *Dzieci świętują Adwent i Boże Narodzenie*, przekł. A. Skwara, Kielce 2003.
- Skreczko A., *Wychowanie domowe*, Białystok 2007.
- Skwark D., *Jasełka – teatryki dla dzieci. Krótkie scenariusze inscenizacji związanych ze świętami Bożego Narodzenia*, Kielce 2004.
- Sobeczko H. J., *Inicjatywy Komisji Liturgicznej Episkopatu Polski dotyczące wprowadzenia soborowej reformy liturgicznej w Polsce*, „Roczniki Teologiczne” 50 (2003), z. 8, s. 69–89.
- Sobeczko H. J., *Prace Komisji Liturgicznej Episkopatu Polski nad realizacją Konstytucji liturgicznej w Polsce w latach 1963–1975*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 37 (1985), s. 290–312.
- Stala J., *Der gesellschaftlich-kulturelle Kontext der aktuellen Gefährdungen für die religiöse Erziehung und Bildung in der Familie*, „The Person and the Challenges” 3 (2013) 1, s. 251–266.
- Stala J., *Implikationen für Pädagogik und Katechese im Hinblick auf die Unterstützung christlicher Eltern bei der Erfüllung ihrer Aufgaben im Kontext der aktuellen Bedrohungen und Herausforderungen der Familie*, „Theologica” 48 (2013) 1, s. 129–142.
- Stala J., Osewska E., *Doświadczenia dziecka związane z przyrodą wyrażone w modlitwie*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 3 (58) (2011), s. 265–278.
- Stala J., Osewska E., *Doświadczenia dziecka związane ze światem zewnętrznym wyrażone w modlitwie*, „Studia nad Rodziną” 12 (2008) 1–2, s. 275–288.
- Stala J., *Rodzina wspólnotą i miejscem wzrastania w wierze przez liturgię domowego Kościoła*, „Liturgia Sacra” 17 (2011) 2, s. 285–293.
- Świerzawski W., *25 lat odnowy liturgicznej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 43 (1990) 1, s. 5–8.
- Wprowadzanie soborowej odnowy liturgicznej*, red. E. Mateja, R. Pierskała, Opole 1999.
- Wysocki J., *Rytuał rodzinny*, Olsztyn 1991.
- Zanoni R., *Małe pomysły na Boże Narodzenie*, tł. B. Zasepa, Kielce 2005.